

Milan Gaković

NEKOLIKO PROGRAMSKIH DOKUMENATA SAVEZA ZEMLJORADNIKA (ZEMLJORADNIČKE STRANKE) IZ 1932. GODINE

U vezi s opštim stavom građanske opozicije u Jugoslaviji da je šestojanuarska diktatura donošenjem Ustava od 3. septembra 1931. godine doživjela krah, Savez zemljoradnika će, poslije trogodišnjeg zatišja i mrtvila, pokušati da izađe u javnost i iznese svoje stavove o najvažnijim problemima zemlje. Vođstvo Stranke je marta 1932. uputilo svojim pristalicama pismo u kome se, uglavnom, apeluje da ne pristupaju režimskoj stranci, Jugoslovenskoj radikalno-seljačkoj demokratiji (JRSĐ).¹⁾

Istovremeno je odlučeno da se režim otvoreno osudi jednim opsežnim Memorandumom koji bi potpisali svi članovi Izvršnog odbora Stranke i oko stotinu istaknutih lokalnih prvaka iz naroda. Zatim bi se Memorandum odštampao i rasturio u narodu. Vođstvo je odlučilo da potpredsjednik Stranke, dr Milan Gavrilović, napiše prvu verziju Memoranduma. Gavrilović je, uz saradnju dr Miloša Tupanjanina, završio prvu verziju Memoranduma do kraja marta 1932. I upravo kada je tekst Memoranduma prekucan na 53 strane i umnožen u 8 primjeraka za članove najužeg vođstva Stranke, u advokatsku kancelariju Dragiše Zdravkovića, gdje je Memorandum kupcan i umnožavan, upali su agenti Uprave grada Beograda, izvršili pretres i odnijeli original i prekucane tekstove Memoranduma (sedam primjeraka). Nešto prije pretresa Gavrilović je jedan primjerak dao dr Vasi Čubrilo-

---

¹⁾ Arhiv Jugoslavije, *Fond dr Milan Stojadinović*, fascikla 66.

viću. Poslije pretresa i zaplijene materijala, uhapšeni su i sprovedeni u Upravu grada M. Gavrilović, M. Tupanjanin i D. Zdravković. Ovo je bilo prvo hapšenje poznatijih političara građanske opozicije poslije proglašenja Oktroisanog ustava, skupštinskih i senatskih izbora. I pored toga što je Gavrilović izjavio da je autor Memoranduma, u istražnom zatvoru su zadržani samo Tupanjanin i Zdravković. Naime, Tupanjanin je u policiji tvrdio da je on napisao Memorandum. Sutradan po hapšenju, 30. marta 1932, u Upravu grada su otišli Jovan M. Jovanović Pižon, M. Gavrilović i Voja Lazić da u ime Glavnog odbora Zemljoradničke stranke intervenišu kod upravnika grada, Manojla Lazarevića i šefa opšte policije, Milana Acimovića. Oni su tom prilikom izjavili da primaju Memorandum kao djelo vođstva Stranke. Na kraju se sve završilo na tome da su Tupanjanin i Zdravković policijski kažnjeni sa po 15 dana zatvora. Iako su kaznu zatvora mogli da zamijene novčanom kaznom, oni su odlučili da izdrže zatvorsku kaznu.²⁾

Čitavu stvar oko pripremanja Memoranduma otkrio je jedan čovjek koji je dolazio u kancelariju Zdravkovića da obavi neke advokatske poslove. Izgleda da je lice podmetnula policija kao svog agenta.³⁾ Po svemu sudeći, vođstvo zemljoradnika se zadovoljilo time što su se vladajući faktori upoznali sa sadržinom Memoranduma. To se najbolje vidi iz izjave autora Memoranduma na saslušanju u Upravi grada. Ističući razloge vođstva Zemljoradničke stranke da se odluči na izradu, štampanje i rasturanje jednog ovakvog spisa uperenog protiv ličnih režima uopšte, a posebno protiv šestojanuarskog, Gavrilović je na saslušanju naglasio: »Namera nam je bila da jedanput, jedna politička grupa izade otvoreno a ne više anonimno sa kritikom režima, priznajući otvoreno i pred vlastima svoje potpise i eventualno da svi iziđemo na sud i tim putem damo izraza svoga mišljenja o režimu, i podnesemo svu zakonsku odgovornost, smatrajući da se tako najbolje odužujemo državi.«⁴⁾

Detaljnije i opširnije ćemo prikazati i analizirati sadržaj Memoranduma, jer on predstavlja stav vođstva Saveza zemljoradnika prema režimu šestojanuarske diktature, kao i prema tadašnjim najvažnijim problemima zemlje. Opširni tekst Memoranduma podijeljen je u sedamnaest inanjih odjeljaka: uloga stranaka, uloga poglavara države, odnos između poglavara države i stranaka, rđave posljedice ličnih režima, upoređenje ličnih i parlamentarnih režima Srbije, može

²⁾ Arhiv Jugoslavije, *Fond Jovana M. Jovanovića Pižona*, kutija 32, Pižonova zabilješka o Memorandumu; dr Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Prosveta, Beograd 1969, str. 147-148; Dragiša Zdravković, *Memorandum, Kalendar spomenica Selo 1941*, str. 286-288.

³⁾ Dragiša Zdravković, navedeni rad.

⁴⁾ AJ, *Fond M. Stojadinovića*, fascikla 100, omot razno, Zapisnik saslušanja dr M. Gavrilovića 7. aprila 1932. u Upravi grada Beograda — prema T. Stojkov, navedeno djelo, str. 147-148.

li se iskustvo Srbije primijeniti na Jugoslaviju, čime se pravda ukidanje političkih prava, homogena Srbija i nehomogena Jugoslavija, organizovanje duhovne snage narodne po ratu, pojava Saveza zemljoradnika, zločin od 20. juna 1928. i njegove političke posljedice, da li su bila moguća i druga rješenja krize uoči šestog januara 1929. i koja, šesti januar 1929, rezultat šestojanuarskog režima, Ustav od 3. septembra 1931, priznanje bankrotstva i pouka istorije.

Na početku Memoranduma, u odjeljku uloga stranaka, polazi se od toga da politički život jednog naroda i njegove države zavisi jedino od slobodne utakmice svih organizovanih duhovnih snaga koje u njemu u datom trenutku djeluju. Te organizovane snage se dijele u dvije grupe. U prvu se ubrajaju sva politička udruženja, pokreti i stranke koje preko parlamenta dolaze do uticaja na državne poslove, bil okao upravljači, bilo kao njihova kontrola. U drugu dolazi sama državna organizacija koju kao cjelinu predstavlja poglavar države (monarh ili predsjednik republike) kao njen najviši nosilac. Od međusobnih odnosa ova dva činioca, organizovanog naroda i poglavara države i rada svakog od njih zavisi i politički život. Između stranaka, normalno, uvijek postoji mirna legalna borba, tj. između raznih gledišta i stavova u cilju što boljeg i naprednijeg uređenja države. Ova borba je izvor svakog napretka. Ona pretpostavlja slobodu izlaganja svojih programa i slobodu kritike tuđih, što znači kontrolu svih javnih poslova kroz slobodni parlament i slobodnu štampu. Jer i ono mišljenje i onaj program koji dobije za sebe većinu naroda, pa prema tome stekne i pravo da bude primijenjen, podliježe u toj primjeni, kao i do primjene, dvostrukoj kontroli (parlamenta i štampe) koja nikad ne dopušta da se pobjeda jedne ideje i jednog programa izvrgne u svemoć pobjedilaca. »Oduzmite narodu ovu dvostruku kontrolu nad njegovim upravljačima, pa ste i od najboljih i najčestitijih upravljača vrlo brzo napravili apsolutne svemoćnike, a apsolutna svemoć je mati najvećih pogrešaka i najtežih zloupotreba, pa zato pre ili posle, i uzrok najteže osude narodne«. ⁵⁾ Dati apsolutnu svemoć jednom čovjeku ili jednoj grupi znači dati pravo tom čovjeku ili toj grupi da upravlja državom bez ikakve kontrole, do kontrole svoje savjesti i bez ikakve sankcije, do sankcije istorije. A kontrola samo svoje savjesti, kad je ona i najčistija, nikad nije dovoljna, ona isto toliko znači koliko i odsustvo svake kontrole. Na može niko da radi javni posao, a da sam sebi bude kontrola: »Sankcija istorije dolazi uvek dookan za sadašnjicu. Šta vredi sadašnjim generacijama što će istorija jednoga dana utvrditi da je ovaj ili onaj režim bio rđav po narod zato što su krajnje posledice bile katastrofalne«. ⁶⁾ Zbog toga je dužnost savremenih generacija da spriječe katastrofu, da na vrijeme skrenu pažnju na loše strane jednoga režima prije nego nastupe najteže posljedice. »Posle katastrofe istorija će nam reći zašto je do

---

⁵⁾ AJ, *Pižonov fond*, kutija 32, Memorandum, str. 1.

⁶⁾ *Isto*, str. 2

nje došlo, ali je više popraviti ne može; ona će dalje služiti samo kao pouka budućim pokolenjima, pouka koju, kao što vidimo, retko ko izvlači iz tuđeg iskustva».⁷⁾ Prema tome je u narodnom i državnom interesu postojanje dvaju ili više političkih stranaka. Po Gavriloviću, jednopartijski sistem vodi u fašizam i boljševizam.

U Memorandumu se ističe da nema političkih stranaka bez slobode zбора, dogovora i udruživanja, bez slobode iskazivanja misli usmenim i pismenim putem, tj. bez slobode štampe, bez slobodnog prava glasa i bez slobodnog parlamenta, nezavisnog od državne uprave. Niko nema prava na oružanu pobunu protiv države i režima dok su na snazi politička prava, to jest mirni put u borbi za svoja shvatanja i ideale. »Ali to pravo na bунu, na oružanu bунu niče u svesti narodnoj od trenutka kad mu se ta mirna sredstva, politička prava oduzmu, i ništa ga ne može i nikad ga ništa u istoriji nije moglo sprečiti da dođe do isražaja, ako mu se ona na vreme ne vrate, jer mu se često i dockan vrate«.⁸⁾

Autor elaborata je u petom odjeljku izvršio poređenje ličnih i parlamentarnih režima u prošlosti Srbije. Za poređenje i analizu su uzeta dva perioda: 1882-1903. i 1903-1918. godine. Prvi karakteriše, s malim izuzetkom, lični režim kralja Milana i Aleksandra Obrenovića, a drugi parlamentarna vladavina kralja Petra I Karađorđevića. Po Ustavu od 1869, poglavlar države je imao prevagu nad narodom. Po njemu je Srbija bila ustavna, ali ne i parlamentarna monarhija. Pojavom političkih stranaka 1881, tj. organizovanog naroda, Ustav od 1869. postao je nepodesan i trebalo ga je mijenjati, trebalo je uspostaviti ravnotežu između kralja i organizovanog naroda. To kralj Milan nije dozvolio, nego je počeo gaziti i Ustav iz 1869. i uspostavio je lični režim. Sam je određivao koja stranka može formirati vladu, koja može dobiti većinu u narodu, sam sastavljao skupštinu, a zatim sam vodio i unutrašnju i spoljnu politiku Srbije. Političari i stranke su se morali potčinili njegovoj volji, a u protivnom ih je nemilosrdno progonio. Najviše je progonio Radikalnu stranku, koja je u to vrijeme predstavljala najveći dio naroda. Rezultati takve vladavine su bili: politička ubistva i politička hajdučija, timočka buna 1883, poraz u ratu s Bugarskom 1885. i, konačno, abdikacija 1889. Ustavom iz 1888. uspostavljena je ravnoteža između kralja i organizovanog naroda i uspostavljen parlamentarni režim, ali zakratko. Aleksandar Obrenović nije iskoristio očevo iskustvo. I on je zagazio u lične režime, ukidajući i donoseći ustave po svojoj volji. Njegova vladavina se neminovno završila katastrofom noću između 28. i 29. maja 1903. godine. Lični režimi posljednjih Obrenovića navode se kao zastrašujući primjer i pouka za tvorca i nosioca šestojanuarske diktature.

Padom dinastije Obrenovića 1903. godine, narod je putem stranaka došao do punog izražaja, zbog toga što je uspostavljena rav-

---

⁷⁾ *Isto*

⁸⁾ *Isto*, str. 34

noteža između poglavara države, kralja Petra I Karađorđevića i organizovanog naroda, tj. političkih stranaka. Ta parlamentarna vladavina urodila je plodom i njeni rezultati su: ekonomski i finansijski napredak, pobjedonosni ratovi s Turskom 1912, sa Bugarskom 1913. i sa Austro-Ugarskim i njenim saveznicima 1914-1918. godine.⁹⁾

Na pitanje da li se iskustvo Srbije s demokratskim i parlamentarnim sistemom od 1903. može primijeniti na Jugoslaviju, u šestom odjeljku se odgovara ne samo da može, nego da je to uspješno bilo primijenjeno u periodu 1918-1928: »Deset godina je naš celokupni narod živio pod tim režimom političkih sloboda i prava, koji mu je jedini omogućavao da kroz njih traži nove puteve ka boljoj budućnosti.«¹⁰⁾ U Memorandumu se navodi da pristalice sistema koji je zaveden 6. januara 1929. ističu da stranačka borba nije smetala homogenoj Srbiji, ali da smeta u nehomogenoj Jugoslaviji, u kojoj su političke stranke, uglavnom, zasnovane na nacionalnoj i vjerskoj osnovi i da su stranačke borbe dovele u pitanje opstanak Jugoslavije kao države. Ovakvo shvatanje osporava Gavrilović u osmom odjeljku: homogena Srbija nehomogena Jugoslavija. Po njemu su postojeći zakoni bili sasvim dovoljni da se onemoguće svi protivnici sistema i države. Zatim navodi različito shvatanje Srba, Hrvata i Slovenaca o unutrašnjem uređenju države: »Razlika u shvatanju o uređenju u tome je što mi Srbi imamo razumevanja skoro isključivo za jedno centralističko uređenje države u pogledu vlasti i za jedno samoupravno uređenje samo u granicama malih oblasti (opština, srezova, okruga), ne zato što nismo nikad poznali decentralističko uređenje države i samouprave većih oblasti, već zato što smo, u koliko smo ih upoznali, imali s njima vrlo rđavo iskustvo. U našoj svesti, mi smo tako odgojeni i narodnom pesmom i istorijom narodnom; ostalo je kao glavni uzrok propasti naše stare države, pa i pokušaj obnove nove, baš to što je bila suviše decentralizovana, da bi zajednički državni ideal bio toliko jak da ga sve pokrajine i svom snagom brane. Otuda danas federativna država u svesti naših masa isto je što i slaba država koja bi, sva ako bi se i održala neko vreme, ipak pala na prvi jači udar. Zato je i bilo lako one koji traže federaciju predstaviti srpskim masama kao one koji uopšte neće državu.«¹¹⁾ Na drugoj strani, Hrvati su se u Austro-Ugarskoj uspjeli da izbore za izvjesnu autonomiju i polazeći od toga oni su poslije 1918. željeli da prošire tu autonomiju u jednoj federativnoj državi. Prema tome, u novu državu se ušlo sa dva stara shvatanja i umjesto da se ta shvatanja ublaže, ona su se, sticajem prilika i nerazumijevanjem, još više zaoštravala. Kruto shvaćenom i zavedenom centralizmu odmah na početku je pružen jak otpor. Kao najizrazitiji predstavnici starog duha u shvatanju države na srpskoj strani su radikali, kod Hrvata

---

⁹⁾ *Isto*, str. 11—14

¹⁰⁾ *Isto*, str. 15

¹¹⁾ *Isto*, str. 19

HSS, kod Slovenaca Koroščevi klerikalci (Slovenačka ljudska stranka) (JMO).¹²⁾ Pored ovih stranaka, koje su nastupale kao nacionalni repka), a kod Muslimana Jugoslovenska muslimanska organizacija rezentanti poslije 1918, pojavile su se i stranke sa manje izraženim nacionalnim i vjerskim obilježjem, ali zato s manjim uspjehom.

U desetom odjeljku, posebna pažnja je posvećena pojavi Saveza zemljoradnika i njegovoj pozitivnoj ulozi u političkom životu zemlje.

O atentatu u Narodnoj skupštini na prvake HSS 20. juna 1928. godine se kaže: »Hrvate je pogodio, jer ih je lišio njihovih vođa, naročito pok. Stjepana Radića, tvorca hrvatskog seljačkog pokreta, Srbe je pogodio jer je na njih i ako nedužne, pala ljaga za ubistvo u parlamentu, a ceo jugoslovenski narod, jer je, i ako potpuno nezasluženo, izgubio svoju političku slobodu, najvažniji instrument za napredak države i naroda u njoj.«¹³⁾

Zatim, atentat je još više udaljio Hrvate od Srba. Isto tako, on je pojačao odvajanje prečanskih Srba od Srbijanaca.

Na pitanje: da li su bila moguća i druga rješenja krize uoči 6. januara 1929. i koja, u Memorandumu se odgovara da se parlamentarna kriza izazvana atentatom u Skupštini 20. juna 1928, iako je u sebi nosila i elemente državne krize, mogla riješiti redovnim parlamentarnim putem i to na tri sljedeća načina: a) obrazovati vladu iz onakve skupštinske većine kakva se uopšte mogla obrazovati i odmah ili docnije ići na izbore onakve kakve su i dotadašnje vlade provodile; b) obrazovati neutralnu vladu (činovničku) i s njom ići na potpuno slobodne izbore i c) obrazovati vladu iz skupštinske manjine i s njom ići na slobodne izbore.¹⁴⁾ Sva ova tri rješenja krize redovnim putem imala su svoje zajedničke dobre strane i to: 1. održanje Ustava do njegove promjene redovnim putem, a ne njegovo ukidanje putem državnog udara i zavođenja ličnog režima i 2. zadržavanje poglavara države (kralja) u mrtvom uglu, tj. zaštićenog od svih napada i prigovora.¹⁵⁾ Međutim, izbjegao se redovni put rješavanja krize i pošlo se od toga da je nastala kriza u suštini kriza same države i da se ona može riješiti samo neredovnim putem. I tako je kralj 6. januara 1929. ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio Skupštinu, zabranio rad svim političkim strankama i zaveo diktaturu.

U četrnaestom odjeljku: rezultati šestojanuarskog režima, opširno se govori o lošim posljedicama toga režima:

1. Pošto je samo jedno mišljenje o upravljanju državom bilo proglašeno važećim, a sva ostala zakonom zabranjena, neposredni upravljači, ne podliježući nikakvoj odgovornosti i kontroli, radili su

¹²⁾ *Isto*, str. 19—22

¹³⁾ *Isto*, str. 27

¹⁴⁾ *Isto*, str. 31

¹⁵⁾ AJ, *Memoarska grada dr Dragoljuba Jovanovića*, Političke uspomenne, knj. II, str. 214. Programski dokument »Šesnaest tačaka« u cjelini je naveden u Političkim uspomenama u drugoj knjizi od 213. do 218. str.

šta su htjeli i kako su htjeli. Na svaku kritiku su odgovarali: »Tako kralj hoće«.

2. Onemogućeno da se izrazi legalnim putem, nezadovoljstvo se sve više izražava nelegalnim: politička ubistva, napadi na državne objekte, ilegalna štampa i leci, djelovanje političke emigracije na strani itd. Sve ovo dovodi do brojnih sudskih političkih procesa u zemlji. Hrvatsko pitanje je postalo još teži problem nego ranije.

3. Takozvane poklonstvene deputacije, koje su imale za cilj da što više istaknu i podvuku značaj kraljeve ličnosti, kompromitovane su kada se vidjelo da sami organi vlasti sastavljaju i šalju ove deputacije o državnom trošku. Kraljeva civilna lista je povećana. Preduzeti su veliki i skupi javni radovi, s ciljem da se uveća spoljni sjaj ličnog režima. Na primjer, zidanje raskošnih banskih palata.

4. Umnožavanje činovništva i komplikovanje državne administracije. Po objavljenoj zvaničnoj statistici, samo za prvu godinu ličnog režima postavljeno je 13.564 činovnika više nego ih je u državnoj administraciji zatekao 6. januar 1929. Stvorene su nove ustavne i uvedena su nova zvanja.

5. Pošto nije bilo parlamenta, u početku se veoma lako dolazilo do para, a kasnije daleko teže. Dovoljno je bio običan potpis pera pa da se dođe do sredstava. Tako se došlo do prodaje monopola šibica. Tako je, preko noći, uveden poreski sistem, koji je povećao do nemoguće mjere poreski teret, naročito zemljoradnicima. To se nazivalo izjednačavanjem poreskih tereta, koje su tražili prečanski krajevi, ali se zaboravilo da su prečani tražili izjednačavanje sa Srbijom, samo ne nagore, već nabolje. Tako je novi poreski sistem, umjesto da stiša nezadovoljstvo kod prečana u tom pogledu, izazvao sada nezadovoljstvo i kod jednih i kod drugih. Preko noći je uvedena trošarina na vino i rakiju. Isto tako, povećane su carine na zemljoradničke potrebe, zatim su uvedeni brojni banovinski prirezi. Uz ovo je došla i brojna »zelena vojska«, koja treba da sve te poreze prikupi od seljaka.

Zaključeno je nekoliko zajmova pod veoma teškim uslovima i njima je državni budžet opterećen sa oko 300.000.000 dinara više na ime godišnjih otplata. Zaključeni bez odobrenja naroda, oni su upotrijebljeni i utrošeni bez njegovog odobrenja.

7. Kao i sve lične režime, tako i šestojanuarski karakteriše obilje zakona sa svim teškim posljedicama koje iz tog proističu. Za nepune dvije godine doneseno je oko dvije hiljade zakona. Svi ti zakoni nose tragove brzine kojom su pravljani i zato su često dopunjavani, mijenjani, tako da se više ne može znati šta stvarno važi kao zakon, a šta je prestalo važiti. U tom zakonskom haosu ne mogu se snaći ni najbolji stručnjaci. Ova lakoća u donošenju zakona i njihovom mijenjanju i dopunjavanju izazvala je pravnu nesigurnost, što je dovelo do zastoja u poslovima.

8. Odsustvo parlamenta, političkih stranaka, opozicije i bilo kakve kontrole dovelo je do opadanja javnog morala. Do izražaja dolaze ljudi koji su spremni da, zbog lične koristi, hvale i veličaju režim kao jedino moguć i sposoban. Takvi, bez obzira na ugled i sposobnost, dobijaju najveće položaje u državi. Ne traže se sposobni i čestiti ljudi, nego odani i sigurni. Vrhunac veličanja i hvalisanja su poklonstvene deputacije koje treba da predstavljaju narod iz pojedinih krajeva, a koje stvarno predstavljaju banove i sreske poglavare.

9. Svih ovih teških posljedica režim postepeno postaje svjestan, ali nije svjestan da hrvatsko pitanje nije riješeno i da je upravo zbog toga režim izgubio i jedan od najvažnijih razloga svoga postojanja. Zabluda je ako se mislilo da će se promjenom imena države u Jugoslaviji zadovoljiti Hrvati samo zato što su izvjesni Hrvati još na početku tražili to ime za državu. Ime nikog ne zadovoljava, nego sadržina. Mislilo se da će se Hrvati zadovoljavati ako se daju finansijske pogodnosti Zagrebu i Hrvatskoj. Ne može se jednom narodu oduzeti sloboda, a u zamjenu za to dati novac. Pokazalo se i ovaj put da se mogu korumpirati pojedinci, ali i ne cio narod. Podjelom na banovine trebalo je da se obezbijedi i naglasi državno i narodno jedinstvo. Vjerovalo se da su Hrvati navikli da imaju bana, »pa kad su već navikli, eto im ga«. Međutim, banovine su udešene tako da obezbijede ne samo državno jedinstvo, već jedan grub i oštri centralizam, mnogo grublji od onog do 1929, protiv koga su se Hrvati najviše borili, s tim što su banovine i u finansijskom pogledu za narod postale veliki teret.¹⁶⁾

Zbog porasta nezadovoljstva u narodu, uz sve teže mogućnosti da se putem poreza prikupi novac u državnu kasu i uz sve manje izgleda da se dobiju krediti u inostranstvu, došlo se do toga da se pred kraj treće godine lični režim zamijeni nekom vrstom »legalnog« ličnog režima: »Odjednom su oni isti ljudi koji su uznosili sistem »bez posrednika« kao genijalni pronalazak, počeli sada da hvale sistem »sa posrednicima«, ali posrednicima kakve vlada hoće, ne posrednicima kakve narod hoće.«¹⁷⁾ Da bi lični režim dobio ustavnu podlogu, donosi se Oktroisani ustav 3. septembra 1931. godine, koji je, uglavnom, sankcionisao stanje koje je uvedeno 6. januara. Karakteristike Ustava od 3. septembra 1931. date su u petnaestom odjeljku Memoranduma. Uspostavljena je Narodna skupština koja nema pravo da odbaci budžet, jer ako bi glasala protiv vlada ima pravo da ga prostom naredbom produži dokle god hoće. Skupština ne može da obori vladu, jer vlada ne odgovara njoj, već samo kralju koji je smjenjuje i postavlja po svojoj volji. Poslanici su svi u rukama vlade i mogu ići u oponiranje prema vladi samo dotle dokle to vlada dopusti, inače gube mandat. Izborni zakon je podešen tako da pos-

¹⁶⁾ Isto

¹⁷⁾ Isto, str. 215

lanici mogu biti samo oni koji dobiju pristanak nosioca liste, odnosno predsjednika vlade. Navodi se kako su provedeni izbori 8. novembra 1931. i u tu svrhu se citira telegramska naredba vlastima koja glasi: »U smislu člana 18 Zakona o izboru narodnih poslanika predložite za nosioca Zemaljske liste Petra R. Živkovića, predsjednika Ministarskog saveta u Beogradu. Sreski sud neka izda uverenje da su prelagači uvedeni u tamošnje biračke spiskove. Ovaj predlog da bude potpisan najmanje od osamdeset birača sa uverenjem suda. Neke to jedan od građana hitno pošalje preporučeno predsjedniku Ministarskog saveta najdalje do 30. o.m. Kad predlog budete poslali, izvestite nas službeno bez broja, šifrom. Ovu depešu spaliti posle izvršenja.«¹⁸⁾ Ovo najbolje pokazuje kakvo je narodno povjerenje dato predsjedniku vlade, njegovoj listi i ličnom režilu. Znalo se raspoloženje naroda i zato se izbjegao istinski narodni sud. Predsjednik vlade i nosilac liste o državnom trošku štampa pred izbore tri miliona ličnih poziva koje policija predaje predsjednicima opština, a ovi ih ispunjavaju imenima birača i šalju im da dođu na glasanje 8. novembra 1931. I ljudi su iz straha da ne bi bili kažnjeni dolazili i čim bi se pojavili s pozivom u ruci odmah su uvedeni u spisak kao da su glasali za tu jednu jedinu listu. Dakle, tražilo se pošto-poto da se istjera više od 50% glasova. Da bi se to postiglo, morali su se pogaziti i svoji sopstveni zakoni. Tako je izdana naredba sreskim poglavarima, a ovi predsjednicima opština, da se oni birači koji ni na poziv predsjednika vlade ne dođu na glasanje pozovu preko žandara i na taj način primude da glasaju. I ta se naredba završava oznakom: »Ovaj akt ne zavodite u delovodni protokol, već mi ga po upotrebi posle izbora lično vratite.«¹⁹⁾

Ovako izabrana Skupština jednoglasno je odobrila sve što je rađeno poslije 6. januara 1929. U Memorandumu se donošenje Ustava od 3. septembra 1931. i u vezi s njim obavljanje izbora i donošenje niza ovih zakona okvalifikovalo kao bankrotstvo ličnog režima izazvano unutrašnjim otporom i nezadovoljstvom i spoljnim pritiscima.

Na kraju Memoranduma se iznosi i stav vođstva Saveza zemljoradnika: »Savez zemljoradnika je odlučno za povraćaj oduzetih političkih prava narodu, pa i u ovom dvanaestom času on traži da se ova vladina Skupština odmah raspusti jer nije narodna i raspišu slobodni izbori da bi se dobio slobodan parlament.«²⁰⁾

Osnovni zahtjev autora Memoranduma je povratak na stanje prije 6. januara 1929. godine. U tom smislu se traži raspuštanje Narodne skupštine izabrane 8. novembra 1931. i raspisivanje slobodnih izbora, na kojim bi bio izabran slobodni parlament. Iz sadržaja Memoranduma se vidi da vođstvo Saveza zemljoradnika insistira na vi-

¹⁸⁾ Isto, str. 216

¹⁹⁾ Isto, str. 217

²⁰⁾ Isto

šepartijskom političkom životu i parlamentarnoj monarhiji. Oštra kritika šestojanuarske diktature izvedena je tako da ona direktno ne pogađa glavnog krivca, već ga upozorava da je krajnje vrijeme da se u interesu dinastije i države mijenja postojeći režim. Kralj je, po mišljenju autora Memoranduma, napravio najveću grešku što se, razrješavajući krizu nastalu poslije atentata u Narodnoj skupštini na prvake HSS, direktno angažovao i »izišao iz mrtvog ugla na brišani prostor« i time izložio opasnosti i sebe i dinastiju. Po mišljenju Gavrilovića, bilo je više načina za rješavanje krize, a kralj je izabrao najgori.

Iako je vođstvo Saveza zemljoradnika bilo odlučilo da Memorandum, s punim potpisima objavi u vidu brošure i podijeli svojim pristalicama, do štampanja i rasturanja nije došlo i pored toga što je poslije intervencije policije jedan primjerak bio sačuvan. Izgleda da se vođstvo Stranke zadovoljilo samo time što su se sa sadržajem Memoranduma upoznali vladajući krugovi.

Zanimljivo je istaći da u Memorandumu nije zauzet stav prema pitanju unutrašnjeg uređenja države, tj. da li centralizam ili federalizam. O tome vođstvo u to vrijeme još nije imalo određen stav. Za njega je bilo najvažnije da se ukine režim diktature i uspostavi demokratski i parlamentarni sistem.

Daleko veću borbenost i aktivnost od vođstva Zemljoradničke stranke u borbi protiv diktature ispoljili su lijevi zemljoradnici na čelu sa dr Dragoljubom Jovanovićem, profesorom Pravnog fakulteta u Beogradu.

Krajem 1931. i početkom 1932. godine Zemljoradnička ljevica je izradila i umnožila svoj programski dokumenat, kasnije nazvan »Šesnaest tačaka dr Dragoljuba Jovanovića«, u kome su izloženi stavovi ove grupe o stanju u zemlji, kao i šta treba uraditi da se zemlja izvuče iz haosa, siromaštva i nemoralna i krene putem organizovanog rada i progressa.

Najprije se polazi od analize rezultata skupštinskih izbora od 8. novembra 1931. i naglašava da ti izbori treba da predstavljaju prekretnicu u daljem političkom radu. Iz izbora se izvlači sljedeća pouka: »Ljudski materijal koji je ovoga puta imao da glasa zaceo vredi mnogo manje nego što bi se moglo želeći. Kako su uopšte ljudi mogli pomisliti da će streljati onoga ko ne glasa? Kako, osim advokata, nije bilo više intelektualaca koji su pristali da izlože opasnosti svoj položaj i svoj gospodarski život? Gde je, najzad, naša gradska buržoazija i naše radništvo, koji su bili u prvom redu pozvani da brane demokratsku slobodu? Mi moramo naći objašnjenje za ove pojave i izvući zaključak za naš budući rad. Najpre objašnjenje, zatim zaključci.«²¹⁾ Ovaj zaključak o izborima izveden je na osnovu izbornih rezultata u Srbiji, BiH, Crnoj Gori, Vojvodini i Makedoniji.

---

²¹⁾ Isto, str. 218

U prvoj tački se kaže da umor od rata još uvijek traje u Srbiji i da se nema šta očekivati od pokoljenja koja su gledala smrti u oči i koja smatraju da im je glava na ramenima poklonjena. Vojvodina, BiH pa i drugi krajevi ne mogu dati veliki broj boraca od ljudi koji su upoznali i osjetili tuđinsku vladavinu. Ti ljudi su nezadovoljni današnjim stanjem, ali se boje da se ne povрати ono što je nekad bilo.

O seljačkom mentalitetu se govori u drugoj tački: »Za naš pokret je povoljnije da u poljoprivredi vlada dobra konjunktura nego kriza, sirotinja i glad. Naš seljački svet može bezgranično da trpi, i nekog življeg pokreta među seljacima ima najviše kad su uglavnom siti i kad imaju dobre cene. Poljoprivredna kriza više kreće na borbu druge društvene slojeve, koji su njome posredno pogođeni: zanatlije, trgovce, radnike, činovnike.«²²⁾

Naglašava se da zemljoradnici danas, prije svega, kao i radikali na svom početku, moraju voditi političku borbu za građanska prava i samoupravu kako bi najzad postali pravna država. Naš zemljoradnički pokret mora među Srbima preuzeti inicijativu u ovoj borbi, jer su stare partije oslabljene i od vremena pregažene. Bez obzira što sadašnja generacija nije u cjelini spremna da prihvati našu borbu, mi moramo biti optimisti, jer pristižu nove generacije koje nisu upoznale rat i tuđinsku vladavinu. U tom pogledu, ohrabruju nedavne studentske demonstracije protiv diktature. Prije borbe za političke slobode i borbe za poboljšanje ekonomskog položaja seljaka, kod nas se mora riješiti nacionalno pitanje. Mora se dopustiti da Hrvati riješe svoje nacionalno pitanje, kao što su ga i Srbi riješili: »Država se mora urediti tako da se Hrvati i Slovenci zadovolje kao posebne nacionalne grupe. Dok se to ne učini, ma šta da počnemo, uvek će iskrsnuti nacionalno pitanje.«²³⁾

Zvanično jugoslovenstvo, koje se od 6. januara propovijeda i provodi, ne znači ništa. Ono za Hrvate i Slovence znači prikriveno velikosrpstvo. Prigovara se što se Sveti Sava slavi kao praznik u svim školama u zemlji, što je srpska komanda u vojsci, što su srpske uniforme itd. Pored kralja Srbina, na čelu najvažnijih ministarstava su Srbi. Oni drže u svojim rukama vojsku, finansije i diplomatiju. U dokumentu se insistira na rješavanju hrvatskog pitanja i to što prije. Njega je moguće riješiti samo u sporazumu sa Mačekom i Hrvatskom seljačkom strankom. Isto to važi i za Slovence, s tim što je s njima mnogo lakše izvršiti teritorijalno razgraničenje. I slovenačko pitanje se može riješiti samo u sporazumu sa Slovenačkom ljudskom strankom.

U dokumentu se govori da Zemljoradnička stranka mora okupiti oko svog programa srpsko seljaštvo i postati kod Srba ono što

²²⁾ Isto

²³⁾ AJ, *Pižonov fond*, kutija 32, Pižonove primjedbe na politički program Šesnaest tačaka.

je HSS kod Hrvata. Radikali su prošlost i sadašnjost, a mi smo budućnost. Demokrati su pometeni i oni su sadašnjost, a htjeli bi biti budućnost. Da bi ostvarili svoju ulogu, zemljoradnici moraju imati i spoljnog saveznika. Mi nemamo za leđima kapitalističku Francusku, a ni Treću internacionalu. Naš prirodni saveznik je Bugarska i mi se moramo opredijeliti za ujedinjenje sa Bugarima, s tim da granice među nama ne mogu ostati iste. Greške i nepravde iz 1919. se moraju ispraviti. Makedonsko pitanje se mora ponovo rješavati. Makedonija mora u zajedničkoj državi postati zasebna pokrajina, uključujući tu Vardarsku, Pirinsku i Egejsku Makedoniju. Pošto samo veza s Bugarima nije dovoljna: »Mi moramo imati neki dodir sa Rusijom. Tamo se dešavaju velike stvari, i to nije sve komunizam. Treba videti šta se tamo radi, i reći da mi jesmo i ostajemo sa Rusijom, iako nismo komunisti. To moramo učiniti baš mi borbeni zemljoradnici koji ne računamo sa kratkim rokovima i ne žurimo da dođemo na vlast.«²⁴⁾

Što se tiče oblika državnog uređenja, »ne treba se bezuslovno izjašnjavati za republiku«, već tražiti slobodne izbore za Ustavotvornu skupštinu, koja bi riješila to pitanje. Deviza »Front radnika i seljaka« se ne može usvojiti, ne bar sasvim i isključivo, jer je to komunistička parola. U našoj zemlji radnici ne mogu imati vodeću ulogu: »Ta uloga pripada zemljoradničkom pokretu. To znači: pokret sitnih i srednjih seljaka, koji potpomažu siromašni seljaci, poljoprivredni radnici i jači pojedinci na selu. U varošima mi računamo na radnike zaposlene u industriji, ali poreklom sa sela i u stalnoj vezi sa selom., na zanatlije, na naprednu i poštenu inteligenciju.«²⁵⁾ Dalje se naglašava da zemljoradnički pokret mora tražiti pristalice samo među Srbima i on ne treba da ide među hrvatske seljake koje predstavlja Hrvatska seljačka stranka, koja treba da bude naš saveznik.

U petnaestoj tački se ponovo naglašava da sve dok postoji diktatura i dok se ne riješi nacionalno pitanje treba voditi političku borbu, a to znači borbu za građanske slobode, lokalne, oblasne i pokrajinske samouprave, odnosno za samouprave nacionalnih skupina. Mi odmah moramo jasno da kažemo da smo za federativno uređenje Jugoslavije. Po shvatanju lijevih zemljoradnika: »To uređenje mora biti na osnovi narodnosti, tako da Hrvati, ako to žele, imaju samo jedno nacionalno područje, kao i Slovenci. U naknadu za one Srbe koji ostaju među Hrvatima, ostaviće se u srpskoj većini odgovarajući broj Hrvata, koji se nalaze u Bosni, Sremu i Vojvodini. Država ostaje zajednička, i ta zajednica se sastoji u tome što ima centralnu vladu i centralni parlament, zajedničku vojsku, zajedničku spoljnu politiku, zajedničke finansije (porezi, takse, monopoli i dr.) zajednički saobraćaj (pošta, telegraf i telefon i uglavnom železnice)

²⁴⁾ AJ, *Pižonov fond*, kutija 32, listovi 243-244

²⁵⁾ *Isto*, listovi 244-245

i, možda još nešto na čemu bi se složili.²⁶⁾ Isiče se da će vrijeme vrlo brzo pokazati da je federacija minimum na koji mogu pristati Hrvati i da je to jedini uslov da ostanemo u jednoj državi, da se složimo i da se u miru i radu razvijamo.

U posljednjoj, šesnaestoj tački govori se o socijalnoj bazi polkreta. Podvlači se da do mnogo većeg izražaja moraju doći seljaci, da se razlika između sela i grada mora smanjiti time što će se selo znatno unaprijediti ekonomski i kulturno. Glavne seljačke brige — zemlja, kredit, prosvjeta, zdravstvo — biće predmet najvećeg staranja zemljoradnika »i dok smo u opoziciji i kad dođemo na vlast«. Predviđa se zemljišni maksimum od 50 do 100 hektara, u zavisnosti od prilika u pojedinim dijelovima zemlje a sva veleposjednička i crkvena zemlja da se podijeli siromašnim seljacima. Za ostale privredne grane se kaže: »Ekonomsko uređenje industrije, trgovine i bankarstva mora biti takvo da mesto privatnog kapitala sve više dolazi i najzad da ga potpuno zameni zadružni kapital. Mesto privatne konkurencije i kapitalističkih kartela, koja idu na štetu seljaka i radnika, mi tražimo razne vrste državnih monopola u proizvodnji i prodaji. Naš krajnji cilj jeste potpuno zadružna i sindikalna organizacija proizvodnje, kredita, nabavke, osiguranja, prodaje i prerade. Sve železnice i svi radnici moraju biti državna svojina.«²⁷⁾

Na kraju ovog programskog dokumenta se podvlači da će se zemljoradnički pokret boriti za federativnu, seljačku, demokratsku, zadružnu Jugoslaviju, koja bi se što prije ujedinila s Bugarskom, a u spoljnoj politici vodila nezavistan nacionalni kurs, tražeći oslonac na Rusiju i radničke stranke u Evropi i Americi.²⁸⁾

Ovaj prvi veći elaborat Zemljoradničke ljevice o uređenju Jugoslavije, na četiri gusto kucane i šapirografisane strane, rasturan je kao ilegalni materijal pristalicama od kojih je traženo da pošalju svoje primjedbe i prijedloge, kao i informacije o shvatanju i raspoloženju u svojoj okolini, kako među intelektualcima, tako i među duhovno i politički izgrađenijim seljacima.

Razlike između vođstva Zemljoradničke stranke i lijevih zemljoradnika dr Dragoljuba Jovanovića u pogledu na teško stanje u zemlji i kako da se ono sanira najbolje se vide iz opširnih primjedbi koje je šef zemljoradnika J.M. Jovanović Pižon dao na tekst »Šesnaest tačaka«. Po njemu je osnovni problem zemlje ekonomski, a ne politički: »Šta će kome ovo ili ono uređenje kad je glavna opasnost od krize privredne. Hrvati i Srbi ličili bi, ako bi danas tražili ovo ili ono uređenje (federativno, personalna unija itd.), na dva čoveka čija kuća gori, a oni se pogađaju čime da je gase«. Pižon smatra da je neophodno uspostaviti stanje kakvo je bilo prije 6. januara 1929. i uvesti izborni sistem s tajnim i neposrednim glasanjem. Zatim,

---

²⁶⁾ *Isto*, listovi 245-247

²⁷⁾ *Isto*, list 247

²⁸⁾ *Isto*, Pižonove primjedbe date na elaborat Zadaci nove vlasti.

vlada mora imati povjerenje Skupštine koju bi ona birala na dvije godine. Najbrži sporazum sa Zapadom za izlazak iz krize, smanjenje budžeta na polovinu, broj banovina smanjiti ili ih potpuno ukinuti. U vezi sa spoljnopoličkom orijentacijom, koja se predlaže, Pižon naglašava da je: »Makedonsko pitanje rešeno, najpre oružjem, a sada naseljavanjem i preseljavanjem«. To važi za sva tri dijela Makedonije. Pitanje ujedinjenja s Bugarima teško da u dogledno vrijeme dolazi u obzir. Kad je riječ o orijentaciji na Sovjetski Savez, on ističe: »Sa ruskim narodom da, ali sa ruskom vladom ovoga kova ne«.²⁹⁾

Svoje ideje i poglede izložene u »Šesnaest tačaka« šef ljevice Saveza zemljoradnika Dragoljub Jovanović je sa svojom grupom razradio i proširio aprila 1932, u programskom aktu »Zadaci nove vlasti«. Ovaj elaborat je, ne računajući zaključni dio, podijeljen na četiri odjeljka: nužnost nove vlasti, ekonomski zadaci nove vlasti, politički zadaci nove vlasti i kulturni zadaci nove vlasti. U prvom odjeljku: nužnost nove vlasti, analizira se teško postojeće stanje i ističe da se to stanje može prevazići samo s novim, nekompromitovanim ljudima i da se u mnogo čemu moraju mijenjati društveno-ekonomski i politički odnosi. Polazi se od toga da stanje u zemlji i privredna kriza zahtijevaju dolazak nove vlasti.

Zatim se naglašava da se ne može očekivati da ovo stanje promijene stari ljudi, oni isti koji su stvarali rđavo uređenje i oni koji su krivi za nesrećnu sadašnjicu. Ne mogu obnovu izvršiti ni oni koji u duši odobravaju ovo što radi režim, jer su i sami »patrioti« i »državotvorci«, birokrati ili korupcionaši: »Moraju doći na vlast novi ljudi, ljudi sa drukčijim mentalitetom, moralom i navikama; ljudi koji su po idejama i životu bliski radnom narodu, izjednačavajući se u svemu sa njim, gotovo da se žrtvuju i da stradaju za slobodu i socijalnu pravdu«. Prema tome, ne radi se o vraćanju stanja prije 6. januara, već o stvaranju jednog sasvim novog stanja; ne o nekoj novoj vladi, bez onoga čovjeka, a sa ovim, već »o novoj vlasti, o novom društvenom i državnom uređenju«.

Posebno se naglašava da će nova vlast morati posvetiti najveću pažnju selu, seljacima i poljoprivrednoj proizvodnji. Uprkos razvoju nauke i tehnike, selo je kod nas jako zaostalo. Ono samo daje, a ništa ne dobija. Poljoprivreda je već odavno u krizi. Od vremena razvitka kapitalističkog načina proizvodnje i razmjene, ona

²⁹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, *Kraljevska banska uprava drinske banovine*, Državna zaštita pov. br. 295/1933; Mil. D. Jovičić, *Buna u užičkom kraju, Kalendar spomenica Selo 1941*, Izdanje Glavnog odbora Saveza zemljoradnika povodom dvadesetogodišnjice zemljoradničkog pokreta, str. 202, Kosan Pavlović-Brdanski, *Tri naša borca, Isto*, str. 200-201, Sredoje Brkić, *Dragačevo i Zemljoradnička stranka, Isto*, str. 184, R. Mitrović, *Naš pokret i intelektualci, Isto*, str. 135, Milivoje Crnogorac, *Zbor u Arandelovcu*, str. 211, R. Stevanović, *Zemljoradnička stranka u Grockoj, Isto*, str. 191-192, Voja Lazić, *Pogibija na Ubu, Isto*, str. 206-208 i Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 251, 256 i 257.

nikako ne može da se snađe, jer je ona u cjelini »jedna vankapitalistička kategorija«. Poslije rata ona je glavna žrtva svjetske privredne krize. Donedavno, seljaci su bili van borbe za oslobođenje radnog naroda i van pokreta za jedan novi društveni poredak, a ukoliko su učestvovali u javnom životu služili su samo kao glasači građanskim strankama. Tek od početka XX vijeka, a naročito od prvog svjetskog rata, seljaci postaju svjesni svog posebnog položaja i oni ulaze u veliki društveni pokret za slobodu i za socijalnu pravdu, za ukidanje kapitalističke eksploatacije i za ostvarenje jednog novog poretka. Do sada, za novo društvo borili su se samo industrijski radnici, ističući kao svoj ideal socijalizam. U novije vrijeme, jačanjem seljačkog agrarnog poretka, poslije agrarne reforme u srednjoj i istočnoj Evropi i oktobarske revolucije, seljaci sve više ulaze u društvenu borbu kao progresivan element, kao nosioci jednog socijalnog ideala. Taj ideal je vrlo sličan idealu radničke klase. Tek oslobođenjem i obezbjeđenjem seljaka i njihovim uvođenjem u kulturu ostvariće se društvo u kome nema izrabljivanja i izrabljivača. Nasuprot buržoaziji, kapitalistima i njihovim plaćenicima, a u savezu sa oslobodilačkim pokretom radničke klase, ističe se borben i napredan seljački pokret.

U našoj seljačkoj zemlji, nova vlast će stvoriti seljačku državu, ali će u toj državi imati ravnopravno mjesto i radnici i ostali radni, produktivni ljudi: »Nova vlast će doneti, održavati i nositi jedna velika seljačka (zemljoradnička) stranka, koja će se obrazovati od pojedinih seljačkih stranaka među Srbima, Hrvatima i Slovencima. Kasnije će u ovo kolo ući i Bugarski zemljoradnički pokret«. Sastavljena većinom od seljaka, ona će ne samo štiti, nego će u svoje krilo primati i veliki broj gradskog i polugradskog radnog svijeta. Osim malog broja čisto industrijskih radnika, stručnih i tradicionalno formiranih u Sloveniji, Hrvatskoj i nekoliko većih gradova, koji će biti u radničkim sindikatima i u čisto radničkoj stranci — sav ostali radni svijet naše zemlje naći će mjesto u naprednom i borbenom seljačkom pokretu. Ovaj će najbolje zastupati interese cjelokupnog radnog naroda i najprije moći ostvariti novu vlast radnog naroda. Ovo isto važi i za inteligenciju. Napredna i borbena seljačka stranka neće moći računati na sve intelektualce. Veliki broj karijerista, korupcionaša i gospodski nastrojene inteligencije još dugo će služiti kapitalistima i bankarima, kao njihovi branioci i sluge: »Ali svi poštene i napredni umni radnici, naročito mlađi, koji se nisu otuđili od radnog naroda, koji radnike i seljake osećaju kao svoju braću i drugove i žele jedno pravičnije društveno uređenje — svi će oni pristupiti borbenom seljačkom pokretu i radiće na ostvarenju nove vlasti, vlasti radnog naroda sela i grada.«³⁰⁾

³⁰⁾ Jovan Četković, Zemljoradnički pokret u Crnoj Gori, *Kalendar spomenica Selo* 1941, str. 180-182; dr Tomica Nikčević, Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929-1937, *Istorija XX veka*, Zbornik radova III, Beograd 1962.

U odjeljku: ekonomski zadaci nove vlasti naglašava se da će nova vlast imati privredno obilježje i da će joj najvažniji zadatak biti organizovanje i kontrola privrednog života naroda: »Na mesto privatne ekonomije, haotične i neracionalne, koja se sva izvodila na štetu radnih slojeva, sve više dolazi planska privreda, vođena i kontrolisana od državnih i drugih javnih vlasti, koje se ne rukovode profitom pojedinaca nego interesima većine«. Planska privreda se mora uvoditi u etapama od određenog broja godina, udaljavajući se od današnje privatne kapitalističke osnove i prelazeći postepeno na »zadružnu i zajedničku ekonomiju«. Nova vlast će gledati na svojinu kao na društvenu funkciju, interese pojedinaca potčinjavati opštim, društvenim interesima i kontrolisati sve procese proizvodnje i razmjene. Pošto se u mnogim evropskim zemljama uvodi planska privreda, naša zemlja ne smije ostati izvan tog procesa. I pored toga što je Jugoslavija složena zemlja, s različitim pokrajinama i uslovima života, sav radni svijet, a posebno seljački, ima iste ekonomske interese i istu želju — da bolje radi i živi. Ostavljajući pojedinim zemljama i pokrajinama najveću slobodu u organizovanju njihovog političkog i kulturnog života, »nova vlast će samoj državi, kao organizaciji cele naše zajednice, poveriti staranje o glavnim smernicama privrednog života«. U interesu je radnih masa da država bude vrhovni organizator i regulator proizvodnje, prometa, raspodjele i potrošnje dobara. Isto tako, ona mora biti i glavni nosilac socijalnog staranja. Središnja državna uprava mora izgraditi jedan opšti privredni plan za cijelu državu za više godina i pratiti i kontrolisati njegovo izvođenje. Prema tome, upravljanje privredom mora biti centralizovano.

Najvažniji privredni problemi koje mora riješiti nova vlast su: razduženje seljaka, kreditiranje poljoprivrede i dodjeljivanje zemlje zemljoradnicima.

Seljaci su se najviše zadužili u vrijeme kad je dinar bio jeftin, a nekoliko godina su vraćali dugove uz preteške kamate u doba niskih cijena poljoprivrednih proizvoda. Tako su vratili bar polovinu svojih dugova. Zato treba poništiti 50% svih seljačkih dugova, a drugu polovinu seljačkih dugova pretvoriti u državni dug. Banke i ostale seljačke povjeriće država treba da isplaćuju u obveznicama. Seljaci — dužnici vratiće svoj dug državi za 25 godina uz porez. Na isti način će se razdužiti i sitne zanatlije. Kreditiranje je osnovno sredstvo za unapređenje poljoprivrede i kulture sela. To kreditiranje treba da vrši jedan centralni zavod koji bi nastao spajanjem Privilegovane agrarne banke (koja ima postati državna) sa Državnom hipotekarnom bankom. Kreditiranje bi se vršilo preko i pod kontrolom zadruge. U pogledu svojine na zemlju naglašava se da zemlja može pripadati samo onome ko je obrađuje i na njoj stalno živi. Prema tome, oni koji rade zemlju moraju je imati dovoljno da bi mogli zaposliti i izdržavati porodicu. Potrebna zemlja za seljake do-

bila bi se: oduzimanjem od današnjih velikoposjednika onih površina koje prelaze maksimum, a od crkava i manastira svih površina, kao i osposobljavanjem podvodnih i golih terena za proizvodnju. Maksimum posjeda iznosio bi 30 do 50 ha, zavisno od vrste zemljišta i broja porodične radne snage. Na velikim posjedima i na novim terenima izvršice se kolonizacija iz prenaseljenih krajeva. Da bi se održao seljački posjed i izbjeglo njegovo usitnjavanje i proletarizacija zavešće se novi sistem nasljeđa, po kome će se isključiti iz prava na zemlju svi oni članovi porodice koji napuste zemlju i nađu drugo zanimanje.

U razmatranju zadataka nove vlasti u pojedinim privrednim granama, polazi se od činjenice da je poljoprivreda stožer cjelokupne privrede i da njoj treba posvetiti najveću pažnju. Ovakvo shvatanje je u skladu s programom Saveza zemljoradnika. Poslije poljoprivrede, najveći značaj se daje industrijalizaciji i elektrifikaciji zemlje.³¹⁾

Dok se u ovom programskom aktu za privredu predviđa centralizacija, za politički i kulturni život naroda se kaže da može biti mnogo slobodniji i samostalniji u granicama pojedinih zemalja. Narodu se ostavlja mogućnost da svoje regionalne poslove, naročito nacionalno-kulturne prirode, obavlja u punoj slobodi, po svojim navikama i tradicijama.

U odjeljku: politički zadaci nove vlasti, predviđa se postojanje centralnog parlamenta i središnje državne vlade, koji će rukovoditi zajedničkim poslovima, u koje spadaju vojska i spoljna politika, izvođenje opšteg privrednog plana, trgovinska politika i zajednički dio saobraćaja i finansija. Ostale poslove vodile bi skupštine (sabori) i zemaljske vlade pojedinih zemalja. Pri svakoj zemaljskoj vladi središnja državna vlada imaće svoju delegaciju, radi uspješnijeg vođenja zajedničkih poslova.

U Zadacima nove vlasti predviđa se u Jugoslaviji postojanje triju »velikih« ili »glavnih« zemalja koje predstavljaju nacionalne, kulturne i ekonomske cjeline. Glavne zemlje su Srbija, Hrvatska i Slovenija, jer postoje tri »glavna« naroda: Srbi, Hrvati i Slovenci, »koji imaju pravo na svoje samostalno opredeljenje i uređenje«. U ove tri zemlje grupisale bi se naše pokrajine, prema slobodno izraženoj volji, a u skladu s istorijskim tradicijama, geografskim i ekonomskim pogodnostima. Ovakav stav prema pitanju unutrašnjeg političkog preuređenja Jugoslavije predstavlja izvjesno odstupanje od stava iznesenog u »Šesnaest tačaka«, gdje se i za Makedoniju tražio poseban status. Međutim, i ovdje se predviđa: »Ako se neka velika istorijska pokrajina plebiscitom za to izjasni, ona se može, u dogovoru sa triju glavnim zemljama, organizovati kao posebna zemlja«.

---

³¹⁾ Arhiv Bosanske krajine Banja Luka, Svetislav Milosavljević, Upravljanje vrbaskom banovinom (rukopis), knjiga II, dio III, str. 19-23; G. Đerić, Buna na Gradini, *Kalendar spomenica Sela* 1941, str. 187; Stojković, Opozicija..., str. 171-172.

Ovi stavovi o državnompravnom preuređenju Jugoslavije zanimljiviji su jer pokazuje da su u to vrijeme, poslije zavođenja diktature, od svih srpskih građanskih opozicionih stranaka i grupa jedino prvaci ljevice Saveza zemljoradnika otvoreno i javno stali na federalističke pozicije.

Kada se govori o kulturnoj politici, koja bi se nalazila u rukama zemaljskih vlada i provodila preko sreskih i opštinskih samouprava, podvlači se da bi glavna pažnja imala da se posveti kulturnom podizanju sela.³²⁾

U zaključnom dijelu Zadataka nove vlasti se konstatuje da Jugoslavija ima sve prirodne, ekonomske i socijalne uslove da se izgradi u jednu harmoničnu cjelinu, u kojoj bi narod bio zadovoljan i koju bi u svakoj prilici čuvao i branio. To do sada nije moglo biti zbog toga što se upravljači nisu rukovodili interesima širokih narodnih masa, već su stvarali državu u kojoj će biti dobro samo pojedincima. Najviše se pogriješilo u tome što su vladajući krugovi »svjesno ili iz neznanja olako prešli preko razlika koje je istorija ostavila među pojedinim narodima i pokrajinama ove zemlje; napravili su unitarističku i centralističku državu kojom su zadovoljni samo kapitalisti, militaristi i krupni birokrati«. Posljedica tih grešaka je i sadašnje stanje: »Sada posle dvanaest godina lutanja i grešenja jasno se vidi: da Hrvati nisu zadovoljni, da je centralizam odvratan svim pokrajinama, da je diktatura nespretan zločin, da su banovine teška pogreška, da je Ustav od 3. septembra 1931. velika laž, da je privreda potpuno upropašćena, a radni narod u selu i gradu doveden do prosjačnog štapa«. Svi osjećaju da se mora tražiti izlaz. Cijela zemlja očekuje promjene, očekuj nešto novo. To novo ne može biti vraćanje na stanje prije 6. januara 1929: »Nužna je nova vlast, shvaćena kao jedna cjelina, kao jedan potpun ekonomski, politički i kulturni sistem«.

Narod najviše pritišću ekonomske nevolje i u tome su složni i Srbi, i Hrvati i Slovenci, kao i drugi narodi koji žive u Jugoslaviji: »To naročito osjećaju seljaci u Srbiji; u njihovo ime se sprovodi hegemonija nad ostalim narodima i pokrajinama a oni od centralizma i militarizma nemaju nikakve koristi«. Zbog sadašnje teške ekonomske situacije, nova vlast mora rješavati ekonomske probleme, ali prije nego što se priđe saniranju privrede, nužno je riješiti i krupne političke probleme. Zato se, prije svega, moraju uraditi dvije stvari: »1) ukloniti diktaturu, koja je narodu oduzela sve slobode a nikakvo mu dobro nije donela i 2) državu preurediti tako da u Jugoslaviji ne bude čitavih naroda i pokrajina koje su nezadovoljne kao narodne i istorijske celine«. Autori Zadataka nove vlasti opravdano i dalekovidno upozoravaju da će se, »ako se to ne učini država raspasti čim nastupi najmanji potres«. Dok se to ne učini ne može se

---

³²⁾ Dragoljub Jovanović, Političke uspomene, knj. II, str. 240-264; Stojković, Opozicija..., str. 181-182.

pristupiti nikakvom liječenju i unapređivanju naše privrede, ni podizanju naše kulture: »Mora najpre da se zadovolji i izivi srpski, bugarski, hrvatski i slovenački nacionalizam, pa da seoski i gradski radni svet uvidi, a on će to vrlo brzo uvideti, da nema ništa od tako zvane »nacionalne države« i da mu pravu slobodu može samo doneti jedan moćan seljački pokret na Slovenskom Jugu, koji će ostvariti pravu državu radnog naroda«.

Pošto je elaborat rađen kao ilegalni materijal, na kraju se napominje svakom licu koje ga primi da ga nakon čitanja prekuca bar u pet primjeraka i podijeli prijateljima, sa sugestijom da i oni to isto urade.³³⁾

Kako su lijevi zemljoradnici u to vrijeme još uvijek priznavali J. M. Jovanovića Pižona za šefa, Dragoljub Jovanović mu je odnio jedan primjerak Zadataka nove vlasti. U primjedbama kojima je propratio elaborat Pižon navodi da mu je Dragoljub rekao da su na Zadacima nove vlasti radili tri mjeseca i po dogovoru sa desničarima u Savezu zemljoradnika. Pižon dodaje da to nije tačno i da je na Zadacima radio samo Dragoljub sa svojom grupom. U primjedbama, između ostalog, on piše: »Rekao sam mu: ne slažem se u svemu, jer je suviše šareno, ima svačega i novog i starog i buržoaskog i socijalističkog i komunističkog i zemljoradničkog paralelno«. Pižon, dalje, dodaje da se u načelu slaže sa trećim dijelom, koji se odnosi na političke zadatke nove vlasti. On bi se složio da se država podijeli na četiri oblasti: Srbija (Vojvodina i Srem, Stara Srbija, južna Srbija i dio nove Crne Gore — Peć i Sandžak), Bosna i Hercegovina sa starom Crnom Gorom i jadranskom obalom od Kotora do Metkovića, Hrvatska (tadašnja savska i primorska banovina) i Slovenija (dravska banovina). Kompetencije za svaku odvojeno ili sporazumno. Struktura je federalna, ali temelj mora biti cjelokupnost države priznate ugovorima o miru.³⁴⁾

Mnogo toga je u Zadacima nove vlasti nejasno, nedorečeno i do kraja nije izvedeno u jedan logičan i čist sistem. Pižon je u pravu kada konstatuje da su Zadaci mješavina različitih ideja i sistema. Nigdje se ne predviđa na koji bi način bila uspostavljena nova vlast. Isto tako, ne govori se ni o tome kakva bi država bila po obliku vladavine — da li monarhija ili republika.

Vođstvo Zemljoradničke stranke je nastojalo da iskoristi neraspoloženje naroda prema vladajućim krugovima šestojanuarske diktature. Težak položaj seljaštva zbog agrarne krize pružao je velike mogućnosti za antirežimsku i opozicionu aktivnost. Polazeći od toga, vođstvo Stranke oko J. M. Jovanovića Pižona je na jednom sastanku aprila 1932. godine odlučilo da se Miloš Tupanjanin odmetne od

---

³³⁾ Dragoljub Jovanović, Političke uspomene, knj. II, str. 273.

³⁴⁾ Isto, str. 265—275; dr Dragoljub Jovanović, Ljudi, ljudi..., Medaljoni 56 umrlih savremenika, Piščevo izdanje, Beograd 1973, str. 380-388; Stojkov, Opozicija..., str. 182-183.

vlasti i pođe u narod radi popularisanja stavova Zemljoradničke stranke. Naime, pošlo se od toga da se lecima i brošurama iz kancelarije ne može povesti narod da manifestuje svoje nezadovoljstvo režimom, nego da se mora neposredno poći u narod i obavijestiti ga šta se u državi radi.

Odlučeno je da se počne u užičkom i čačanskom kraju, jer je tu zabilježena najveća apstinencija u Srbiji prilikom skupštinskih izbora 8. novembra 1931. Preobučen u seljačko odijelo, Tupanjanin je u Guči 3. maja 1932, za vrijeme vašara održao vatreni govor seljacima protiv vlade i njene politike. Iako su žandari pokušali da ga spriječe, zaštićen seljacima, Tupanjanin je uspio da završi govor i da u pratnji naoružanih seljaka pobjegne s vašara. Ubrzo zatim Tupanjanin je na sličan način održao govor i u Užičkoj Požegi. Vođen, štićen i sakriven od strane seljaka, članova Zemljoradničke stranke, Tupanjanin je duže vrijeme održavao leteće zborove po selima na prostoru između Čačka, Valjeva i Aranđelovca. Početkom juna, okružen grupom naoružanih seljaka, uspio je da pazarnim danom u Aranđelovcu održi seljacima govor i nestane. Dvomjesečno političko hajdukovanje Miloša Tupanjanina po zapadnoj Srbiji i Šumadiji završeno je krvoprolićem u Ubu 1. jula 1932. Toga pijačnog dana u Ubu je trebao da okupljenim seljacima govori Tupanjanin. I dok se on nalazio sakriven u jednom podrumu, čekajući da bude pozvan da seljacima održi govor, nešto ranije se među seljacima pojavio prvak SZ Voja Lazić i počeo da govori protiv režima. Kada su žandari pokušali da ga spriječe i odstrane, seljaci su se tome suprotstavili. U sukobu je sa obje strane upotrijebljeno oružje. Tom prilikom su ubijena tri, teško ranjeno devet, a lakše povrijeđeno oko četrnaest seljaka. Kamenicama su povrijeđena četiri žandara i dva policijska činovnika, a jedan žandar je teže ranjen vatrenim oružjem. Sutradan su pronađeni i uhapšeni M. Tupanjanin i Voja Lazić, kao i veći broj seljaka i građana iz Uba i okoline. Svi su oni kažnjeni policijskim zatvorom do 30 dana i novčanom kaznom od 5.000 dinara. Prema izvještaju sreskog načelnika iz Čačka, Tupanjanin je u Čačku bio u zatvoru od 2. jula do 5. oktobra 1932, a po izvještaju sreskog načelnika iz Užičke Požege, kod njih se u zatvoru nalazio od 11. novembra do 8. decembra 1932. Ova dvomjesečna opoziciona kampanja zemljoradnika u Srbiji, na čelu sa Tupanjaninom, zadala je velike muke vlastima na terenu gdje se provodila.³⁵⁾

Održavanje više ilegalnih opozicionih zborova u Srbiji i u vezi s tim niz sukoba seljaka sa organima vlasti imalo je velikog odjeka u stranoj štampi. Ovo zbog toga što su vladajući krugovi izjavljivali da srpski seljak podržava šestojanuarsku politiku. Međutim, najbolji demanti takvom tvrđenju predstavlja opoziciona kampanja Zemljoradničke stranke u Srbiji maja i juna 1932. I u pripremi za uvođenje diktature kralj Aleksandar se najviše plašio otpora u Srbiji,

³⁵⁾ *Politika* od 11. maja 1933.

nalazeći se pod pritiskom istorijskog iskustva iz bliže i dalje prošlosti, izražavanog u reakciji naroda na nedemokratske akte krunisanih glava.

Nakon proglašavanja Ustava i skupštinskih izbora dolazi do oživljavanja opozicione i antirežimske djelatnosti i u Crnoj Gori. Zbog veoma teških ekonomskih prilika i nebrige režima za ovo područje, uslovi za opozicionu borbu su bili povoljni. Podstrek ovoj borbi dali su studenti koji su iz Beograda, zbog studentskih demonstracija početkom 1932, protjerani kućama. Antirežimsko raspoloženje će snažno doći do izražaja u narodnim demonstracijama u Nikšiću i na Cetinju maja 1932. Od građanske opozicije su se posebno isticali zemljoradnici. Na jednom predavanju u Nikšiću, krajem maja 1932, organizovanom radi raspravljanja o ekonomskim problemima, advokat Jefto Pavić, prvak Zemljoradničke stranke, održao je govor protiv režima i pozvao na otpor. Zbog ovog govora Pavić je osuđen od Suda za zaštitu države u Beogradu na godinu i po dana strogo zatvora.³⁶⁾

Posljedice ekonomske i finansijske krize posebno su dolazile do izražaja u Bosni i Hercegovini. U proljeće 1932, ban vrbaske banovine, Svetislav Milosavljević, zahtijeva od vlade hitnu pomoć za ishranu ljudi i stoke. U ovakvoj situaciji, prvaci Zemljoradničke stranke u Bosanskoj krajini pristupaju 3. maja 1932. održavanju neprijateljskih zborova na kojima se iznosi težak položaj seljaštva i napada režim. Kad su organi vlasti preduzeli hapšenja i kažnjavanja, umirili su se i lokalni prvaci ZS. Početkom maja 1932. došlo je do napada izgladnelih seljaka iz okolnih sela na magacin žita u Prijedoru. Tom prilikom je ubijen jedan od stražara, a i na jednoj i drugoj strani je bilo više povrijeđenih. Dva magacina su provaljena i iz njih je odneseno žito. Poslije ovoga, pred sud u Bonjoj Luci je izvedeno 121 lice, uglavnom seljaci iz okoline Prijedora. Ovaj događaj je naišao na velikj odjek u stranoj štampi. Vlasti su smatrale da je i ovaj napad na magacine hrane u Prijedoru posljedica agitacije Zemljoradničke stranke.

Lijevi zemljoradnici su 2. maja 1932. u Kragujevcu održali ilegalni sastanak, kome su prisustvovala 43 istaknuta pripadnika Zemljoradničke ljevice. Pri kraju sastanka policija je upala u kuću gdje se sastanak održavao i uhapsila sve učesnike. Poslije dužeg istražnog postupka, pred Sud za zaštitu države u Beogradu, septembra 1932, izvedeni su: dr Dragoljub Jovanović, Jaša Davičo, novinar, Miodrag Miletić, vazduhoplovni kapetan u penziji i ratni invalid, Demetar Be-

---

³⁶⁾ Najvažniji izvori koje smo neposredno i iscrpno koristili u ovom radu: Memorandum Saveza zemljoradnika i programski akti lijevih zemljoradnika (Šesnaest tačaka i Zadaci nove vlasti), do sada su korišćeni u radovima nekih naših istoričara, kao, na primjer, u knjizi dr Todor Stojkova: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935.

nić, poštanski službenik (zet D. Jovanovića), Pera Popović, službenik Glavne nabavljačke zadruge u Beogradu, Stanko Trifunović, advokatski pripadnik, Bora Lukić, upravnik Glavne nabavljačke zadruge u Beogradu, dr Dragomir Čosić, direktor Poljoprivredne ogledne i kontrolne satnice u Topčideru, Vasa Srzentić, novinar, dr Sima Milošević, ljekar, Nada Benić, domaćica (sestra D. Jovanovića) i Ljubica Kovačević, glumica Narodnog pozorišta u Beogradu. Dragoljub Jovanović je optužen za održavanje ilegalnog sastanka u Kragujevcu i za pisanje antidržavnih letaka i brošura: Bilans diktature, Sta nas je koštala svađa sa Hrvatima, Zemljoradničke novine, Šesnaest tačaka i Zadaci nove vlasti, a ostali zbog učestvovanja u pisanju, umnožavanju i rasturanju tog materijala.

Suđenje Dragoljubu Jovanoviću i njegovoj grupi počelo je 18. septembra 1932, pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu. Osnovno uporište u odbrani, koju je u ime optuženih obrazlagao D. J., bilo je da oni nisu komunisti i da nisu protiv države, ali da su za federativno uređenje: »Ako ne prihvatite federaciju, imaćete separaciju; to znači propast i za Srbe i za Hrvate i za Slovence. Ako nećete ubrzanu revoluciju, imaćete nasilnu revoluciju«. On je, dalje, isticao da je Zemljoradnička ljevica spremna i za saradnju s monarhijom. Za nju nije bitan oblik vladavine. Posebno je naglašavao da njegova grupa svojom aktivnošću onemogućava rad komunista na selu. Presuda je izrečena 1. oktobra 1932. Dragoljub Jovanović je osuđen na godinu dana strogog zatvora i gubitak državne službe, J. Davičo na 4, M. Miletić na 5 i P. Popović na 6 mjeseci zatvora, a ostali su oslobođeni. Izgleda da je režimu najviše bilo stalo do toga da Dragoljuba ukloni s Univerziteta.

Zbog pisanja i rasturanja letka »Istinita i iskrena riječ narodu« aprila 1932, dr Branku Čubriloviću, jednom od najistaknutijih prvaka Zemljoradničke stranke u Bosanskoj krajini, s grupom seljaka suđeno je u Banjoj Luci maja 1933. Svi optuženi su po završenom procesu oslobođeni.

Naviknuti na slobodan politički život i parlamentarnu borbu, prvaci Zemljoradničke stranke su bili pogođeni zavodnjem šestojanuarske diktature. Njihov osnovni cilj je bio povratak građanskih i političkih sloboda i uspostava slobodnog parlamenta, tj. povratak na stanje prije 6. januara 1929. Razočarani Ustavom od 3. septembra 1931. i novembarskim skupštinskim izborima 1931, a pod pritiskom ekonomskih teškoća seljaštva, prvaci Zemljoradničke stranke, za razliku od drugih srpskih građanskih opozicionih stranaka, najviše su se istakli u borbi protiv diktature u prvoj polovini 1932. Dok su zemljoradnici oko J. M. Jovanovića Pižona tražili samo uklanjanje diktature, lijevi zemljoradnici Dragoljuba Jovanovića su u svojim zahtjevima bili daleko radikalniji. Međutim, čim je režim preduzeo represivne mjere i zemljoradnici su se umirili.